New Research in Islamic Humanities Studies
Online ISSN : 2980 - 8944
https://api.lu.ac.ir/
Lorestan University

Social Media Filtering and Its Impact on Freedom of Expression A Study in Light of International Human Rights Law and the Laws of Iraq and Iran

Jassim Saadoun Nayef[1], **Ali Mashhadi**[2] ✉

1. PhD Candidate in Public Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran. Email: lionx874@gmail.com
2. Corresponding Author, Professor, Department of Public and International Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran. Email: droitenviro@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 31 Octobrr 2025
Received in revised form 30 January 2026
Accepted 09 March 2026
Available online 21 March 2026

Keywords:
Content Filtering,
Social Media,
Freedom of Expression,
Blocking,
Internet Shutdowns

ABSTRACT

Objective: This study addresses the phenomenon of social media filtering as one of the most prominent tools of the contemporary state for controlling the digital space, and its effects on freedom of expression guaranteed under Article 19 of the International Covenant on Civil and Political Rights (1966). The main question of the study is to what extent the legal frameworks and practical procedures of social media filtering in Iraq and Iran are compatible with international standards standards stipulating that any restriction on freedom of expression must be provided by law, pursue a legitimate aim, and be necessary and proportionate.

Method: The study employs a descriptive–analytical method and a comparative method, and is organized into two discussions: the first is devoted to the conceptual and international legal framework of filtering, and the second to the analysis of the laws of Iraq and Iran and their enforcement practices.

Results: The findings show that Iraq's legal system faces a legal vacuum in regulating digital content, and this vacuum is filled by general and vague traditional criminal provisions and non-transparent administrative decisions. By contrast, Iran's system has adopted an institutional and centralized model for extensive filtering, relying on the Computer Crimes Act of 2009, the Working Group for Determining Criminal Content, and the Supreme Council of Cyberspace. Both models lack guarantees of independent judicial oversight and the principle of proportionality.

Conclusion: The study recommends that Iraq enact a special law for regulating digital content based on the three-part test, that blocking decisions be subject to prior judicial oversight, and that nationwide internet shutdowns be prohibited.

Cite this article: Saadoun Nayef, J. & Mashhadi, A. (2026). Social Media Filtering and Its Impact on Freedom of Expression:A Study in Light of International Human Rights Law and the Laws of Iraq and Iran. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (9), 1-17. https://doi.org/10.22034/api.2026.2111982.2062

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Lorestan University.
DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2111982.2062

Introduction

Social media have fundamentally transformed the structure of the public sphere; the exercise of freedom of opinion and expression is no longer the monopoly of the traditional press and media owned by the state or by capital holders, and any individual with a smartphone can, within moments, produce and disseminate information and circulate it across a transnational expanse. This transformation has empowered individuals to participate in public affairs, hold officials accountable, and expose rights violations; but on the other hand, it has also created real challenges relating to hate speech, fake news, incitement to violence, and infringement of individuals' privacy and reputation.

In the face of these challenges, many governments have turned to filtering social media that is, technical and legal intervention to prevent access to certain platforms or specific content within them, or the complete shutdown of networks during crises. Here a fundamental tension becomes evident: on the one hand, the state's right to safeguard public order, national security, and public morality; on the other, the individual's right to seek, receive, and impart information through any medium of their choosing. This tension is of twofold importance in two neighboring countries, Iraq and Iran two countries with deep geographic, cultural, and social ties that differ in their constitutional philosophy and in the structure of their digital-space oversight institutions, and both of which are parties to the International Covenant on Civil and Political Rights.

Method

The study employs a descriptive–analytical method and a comparative method, and is organized into two discussions: the first is devoted to the conceptual and international legal framework of filtering, and the second to the analysis of the laws of Iraq and Iran and their enforcement practices.

Results

The findings show that Iraq's legal system faces a legal vacuum in regulating digital content, and this vacuum is filled by general and vague traditional criminal provisions and non-transparent administrative decisions. By contrast, Iran's system has adopted an institutional and centralized model for extensive filtering, relying on the Computer Crimes Act of 2009, the Working Group for Determining Criminal Content, and the Supreme Council of Cyberspace. Both models lack guarantees of independent judicial oversight and the principle of proportionality.

Conclusion

This study examined social media filtering and its impact on freedom of expression in light of international human rights law and the laws of Iraq and Iran.

- Social media filtering is any measure taken by a public authority, or one it obliges technical intermediaries to take, that results in preventing or restricting access to a platform or digital content. Its types include complete blocking, selective blocking,

nationwide shutdown, deliberate throttling (slowdown), and ex post filtering through criminalization.

- International human rights law protects freedom of expression in the digital space to the same extent as outside it, and subjects any restriction on it to the three-part test: legality, legitimacy of aim, and necessity and proportionality.
- Based on General Comment No. 34 and the reports of the Special Rapporteurs, a blanket ban on platform activity and nationwide internet shutdowns are in principle incompatible with Article 19(3) of the International Covenant.
- The 2005 Iraqi Constitution contains progressive guarantees for freedom of expression, particularly Article 46, which prohibits impairment of the essence of the right; however, these guarantees lack implementing legislation for regulating digital content.
- Filtering practices in Iraq are sporadic and unplanned and rely on administrative decisions and general and vague traditional criminal provisions, such as Article 403 of the Penal Code; this violates the two conditions of legality and proportionality.
- Iran's system has adopted an institutional and centralized model for extensive and permanent filtering, based on the Computer Crimes Act, the Working Group for Determining Criminal Content, and the Supreme Council of Cyberspace.
- Iran's model adds aims of an ideological and political character to the objectives of restriction that go beyond the exhaustive list of legitimate aims in Article 19(3) and entrusts the authority to determine prohibited content to administrative bodies.
- The two models share the absence of prior judicial oversight, transparency, and effective remedies, as well as the creation of a deterrent effect that drives users toward self-censorship.
- It is recommended that the Iraqi legislature, instead of the current draft cybercrimes law, enact a special law for regulating digital content that precisely and exhaustively defines prohibited content and explicitly accepts the conditions of the three-part test.
- It is recommended that the law stipulate that blocking of any digital content is not permitted except by a reasoned judicial decision of a competent court, with a narrow exception for urgent cases in which the decision must be presented to the judicial authority within a period not exceeding forty-eight hours.
- It is recommended that nationwide or partial internet shutdowns, including during nationwide examinations and protests, be explicitly prohibited, and that less intrusive alternatives be used to achieve legitimate aims.
- It is recommended that Articles 226, 403, 433, and 434 of the Iraqi Penal Code be amended so that their wording is made precise and their application is limited to conduct that causes actual harm; furthermore, in expression-related offenses not accompanied by incitement to violence, financial penalties should replace penalties depriving liberty.
- It is recommended that the Media and Communications Commission publish public periodic reports on blocking decisions, their reasons, and their number, and establish an easy and rapid mechanism for handling complaints by affected persons.

- It is recommended that the Iranian legislature revise Articles 21 and 22 of the Computer Crimes Act so that the authority to determine criminal content is transferred from the administrative working group to the judiciary, and reconsider the User Rights Protection Bill in light of Iran's obligations under the International Covenant.
- It is recommended that both countries cooperate with the Special Rapporteur on freedom of opinion and expression and implement the recommendations of the Universal Periodic Review mechanism relating to digital rights.
- It is recommended that universities and research centers in both countries strengthen comparative studies in internet law and include digital rights in the curricula of law faculties.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی
شاپا الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰
https://api.lu.ac.ir/
دانشگاه لرستان

فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی و اثر آن بر آزادی بیان

مطالعه‌ای در پرتو حقوق بین‌الملل بشر و قوانین عراق و ایران

جاسم سعدون نایف[۱]، علی مشهدی[۲] ✉

۱. دانشجوی دکتری حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: lionx874@gmail.com

۲.نویسنده مسئول، استاد گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: droitenviro@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۹
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:
فیلترینگ محتوا،
شبکه‌های اجتماعی،
آزادی بیان،
مسدودسازی،
قطع اینترنت

چکیده

هدف: این پژوهش به پدیدهٔ فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین ابزارهای دولت معاصر برای کنترل فضای دیجیتال، و آثار آن بر آزادی بیانِ تضمین‌شده در مادهٔ ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۶۶ می‌پردازد. پرسش اصلی پژوهش این است که چارچوب‌های قانونی و رویه‌های عملی فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در عراق و ایران تا چه اندازه با معیارهای بین‌المللی سازگار است؛ معیارهایی که مقرر می‌دارند هر محدودیتی بر آزادی بیان باید در قانون پیش‌بینی شده باشد، هدفی مشروع را دنبال کند و ضروری و متناسب باشد.

روش پژوهش: پژوهش با روش توصیفی–تحلیلی و روش تطبیقی انجام شده و در دو مبحث سامان یافته است: مبحث اول به چارچوب مفهومی و حقوقی بین‌المللی فیلترینگ و مبحث دوم به تحلیل قوانین عراق و ایران و رویهٔ اجرایی آن‌ها اختصاص دارد.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که نظام حقوقی عراق در تنظیم محتوای دیجیتال با خلأ قانونی روبه‌روست و این خلأ با مقررات کیفری سنتیِ کلی و مبهم و تصمیم‌های اداریِ فاقد شفافیت پر می‌شود؛ در مقابل، نظام ایران الگویی نهادی و متمرکز برای فیلترینگ گسترده برگزیده است که بر قانون جرایم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸ (۲۰۰۹)، کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه و شورای عالی فضای مجازی تکیه دارد. هر دو الگو فاقد تضمین‌های نظارت قضایی مستقل و اصل تناسب‌اند.

نتیجه‌گیری: پژوهش پیشنهاد می‌کند که در عراق قانونی ویژه برای تنظیم محتوای دیجیتال بر پایهٔ آزمون سه‌گانه تصویب شود، تصمیم‌های مسدودسازی تابع نظارت قضایی پیشینی گردد و قطع سراسری اینترنت ممنوع شود.

استناد: سعدون نایف، جاسم و مشهدی، علی. (۱۴۰۵). فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی و اثر آن بر آزادی بیان: مطالعه‌ای در پرتو حقوق بین‌الملل بشر و قوانین عراق و ایران. *پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۹) ۵، ۱۷-۱. https://doi.org/10.22034/api.2026.2111982.2062

ناشر: دانشگاه لرستان.

© نویسندگان.

DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2111982.2062

مقدمه

شبکه‌های اجتماعی ساختار عرصهٔ عمومی را از بنیاد دگرگون کرده‌اند؛ اعمال آزادی عقیده و بیان دیگر در انحصار مطبوعات سنتی و رسانه‌های متعلق به دولت یا صاحبان سرمایه نیست و هر فردی که تلفن همراه هوشمند دارد می‌تواند در چند لحظه اطلاعات را تولید و منتشر کند و در گستره‌ای فرامرزی به گردش درآورد. این دگرگونی افراد را توانا ساخته است که در امور عمومی مشارکت کنند، مقامات را پاسخ‌گو سازند و موارد نقض حقوق را آشکار کنند؛ اما در مقابل، چالش‌هایی واقعی نیز پدید آورده است که به نفرت‌پراکنی، اخبار جعلی، تحریک به خشونت و تعرض به حریم خصوصی و حیثیت افراد مربوط می‌شود.

در برابر این چالش‌ها، بسیاری از دولت‌ها به فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی (Filtering) روی آورده‌اند؛ یعنی مداخلهٔ فنی و حقوقی برای جلوگیری از دسترسی به پلتفرم‌هایی معین یا محتوایی مشخص در آن‌ها، یا قطع کامل شبکه در زمان بحران. در اینجا تنشی بنیادین آشکار می‌شود: از یک سو حق دولت در پاسداری از نظم عمومی، امنیت ملی و اخلاق عمومی، و از سوی دیگر حق فرد در جست‌وجو، دریافت و انتقال اطلاعات با هر وسیله‌ای که خود برمی‌گزیند. این تنش در دو کشور همسایه، یعنی عراق و ایران، اهمیتی دوچندان دارد؛ دو کشوری که پیوندهای ژرف جغرافیایی، فرهنگی و اجتماعی دارند، در فلسفهٔ قانون اساسی و ساختار نهادهای ناظر بر فضای دیجیتال با یکدیگر متفاوت‌اند و هر دو عضو میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی‌اند.

اهمیت پژوهش

اهمیت نظری پژوهش در آن است که به موضوعی نسبتاً نو در مطالعات حقوقی عربی می‌پردازد که در محل تلاقی حقوق بین‌الملل بشر، حقوق اساسی و حقوق کیفری قرار دارد و خوانشی تطبیقی از دو نظام قانون‌گذاری ارائه می‌کند که کمتر در یک پژوهش کنار هم بررسی شده‌اند. افزون بر این، پژوهش به شکل‌گیری مفهومی حقوقی و دقیق از فیلترینگ کمک می‌کند که آن را از مفاهیم همجوار، مانند مسدودسازی، سانسور و مدیریت محتوا، متمایز می‌سازد.

اهمیت عملی پژوهش نیز از آنجاست که عراق هنوز قانونی ویژه برای تنظیم محتوای دیجیتال ندارد؛ پیش‌نویس قانون جرایم سایبری از سال ۲۰۱۱ متوقف مانده و توسل به قطع اینترنت و تعقیب کیفری تولیدکنندگان محتوا رو به افزایش است. از این رو، نیاز به پژوهش‌هایی که قانون‌گذار را به معیارهای بین‌المللی و تجربه‌های تطبیقی رهنمون شوند جدی است؛ از جمله تجربهٔ ایران، به‌عنوان الگویی که باید از کاستی‌های آن پرهیز کرد.

مسئله و پرسش‌های پژوهش

مسئلهٔ پژوهش بر این پرسش اصلی استوار است: چارچوب‌های قانونی و رویه‌های عملی فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در عراق و ایران تا چه اندازه با ضوابط محدودسازی آزادی بیان در حقوق بین‌الملل بشر سازگار است؟ از این پرسش، پرسش‌های فرعی زیر برمی‌آید:

- مقصود از فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی چیست و گونه‌های فنی و حقوقی آن کدام است؟
- حقوق بین‌الملل بشر چه ضوابطی را هنگام محدودسازی آزادی بیان در فضای دیجیتال بر دولت‌ها مقرر می‌کند؟
- قانون‌گذار عراق و قانون‌گذار ایران فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی را چگونه تنظیم کرده‌اند و چه مراجعی صلاحیت آن را دارند؟
- رویه‌های فیلترینگ در دو کشور چه اثری بر آزادی بیان دارد و وجوه اشتراک و افتراق دو الگو چیست؟

اهداف پژوهش

پژوهش در پی دستیابی به اهداف زیر است:

- تعیین مفهوم فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی، بیان گونه‌های آن و تمییز آن از مفاهیم مشابه؛
- استخراج معیارهای بین‌المللی حاکم بر مشروعیت محدودسازی آزادی بیان دیجیتال، به‌ویژه آزمون سه‌گانه؛

- تحلیل مقررات قانون اساسی، قوانین عادی و مقررات اجرایی مرتبط در عراق و ایران و ارزیابی میزان سازگاری آن‌ها با این معیارها؛
- شناسایی مهم‌ترین نمونه‌های عملی فیلترینگ در دو کشور و بیان اثر آن‌ها بر آزادی بیان؛
- ارائهٔ پیشنهادهای قانونی و نهادی برای برقراری توازن میان اقتضائات نظم عمومی و تضمین آزادی بیان.

روش پژوهش

پژوهش با روش توصیفی–تحلیلی انجام شده است؛ بدین‌سان که پدیدهٔ فیلترینگ توصیف و متون بین‌المللی و ملی مرتبط به‌گونه‌ای انتقادی تحلیل شده است. در کنار آن، از روش تطبیقی نیز بهره گرفته شده که قوانین عراق و ایران را در پرتو معیار مرجع واحد، یعنی حقوق بین‌الملل بشر، با یکدیگر می‌سنجد تا وجوه شباهت و تفاوت و کاستی‌های هر یک روشن شود.

ساختار پژوهش

پژوهش در دو مبحث تنظیم شده است که مقدمه‌ای پیش از آن‌ها و نتیجه‌گیری پس از آن‌ها آمده است:

- مبحث اول: چارچوب مفهومی و حقوقی بین‌المللی فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی، در دو گفتار: گفتار اول دربارهٔ مفهوم و گونه‌های فیلترینگ و گفتار دوم دربارهٔ ضوابط محدودسازی آزادی بیان دیجیتال در حقوق بین‌الملل بشر.
- مبحث دوم: فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در قوانین عراق و ایران و اثر آن بر آزادی بیان، در دو گفتار: گفتار اول دربارهٔ قوانین و رویهٔ عراق و گفتار دوم دربارهٔ قوانین و رویهٔ ایران همراه با مقایسهٔ دو الگو.
- نتیجه‌گیری: شامل مهم‌ترین یافته‌ها و پیشنهادها.

مبحث اول: چارچوب مفهومی و حقوقی بین‌المللی فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی

مشروعیت فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی را در هیچ نظام حقوقی ملی نمی‌توان ارزیابی کرد، مگر آنکه نخست مفهوم و گونه‌های فیلترینگ به‌دقت مشخص شود و سپس معیارهای بین‌المللی‌ای که رفتار دولت با آن‌ها سنجیده می‌شود استخراج گردد. از این رو، این مبحث در دو گفتار ارائه می‌شود: گفتار اول به مفهوم و گونه‌های فیلترینگ و گفتار دوم به ضوابط محدودسازی آزادی بیان دیجیتال در حقوق بین‌الملل بشر اختصاص دارد.

گفتار اول: مفهوم و گونه‌های فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی

بند اول: مفهوم فیلترینگ

فیلترینگ (در عربی: التصفیة) در لغت به معنای پالودن چیزی از تیرگی و ناخالصی است و در کاربرد فنی (Filtering) فرایندی خودکار یا انسانی است که در آن داده‌های جاری در شبکه بررسی می‌شود تا از عبور آنچه بر پایهٔ معیارهای ازپیش‌تعیین‌شده نامطلوب به شمار می‌آید جلوگیری شود. در اصطلاح حقوقی، فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی را می‌توان چنین تعریف کرد: هر اقدامی که مقام عمومی انجام می‌دهد یا ارائه‌دهندگان خدمات اینترنت یا پلتفرم‌های دیجیتال را به آن ملزم می‌کند و در نتیجهٔ آن، کاربران بر پایهٔ معیارهایی که همان مقام تعیین کرده است از دسترسی به یک شبکهٔ اجتماعی یا محتوای منتشرشده در آن، یا از انتشار محتوایی معین، بازداشته می‌شوند یا توانایی‌شان در این زمینه محدود می‌شود.

از این تعریف برمی‌آید که جوهر فیلترینگ مداخلهٔ دولت است؛ خواه مستقیم و از راه زیرساخت ارتباطی خود دولت باشد و خواه غیرمستقیم و از راه الزام واسطه‌های فنی. بدین ترتیب، فیلترینگ از مدیریت محتوا (Content Moderation) متمایز می‌شود که پلتفرم‌های خصوصی خود و بر پایهٔ شرایط استفادهٔ خویش اعمال می‌کنند، هرچند گزارشگر ویژهٔ سازمان ملل متحد در امور آزادی عقیده و بیان هشدار داده است که دولت‌ها اغلب شرکت‌ها را برای حذف محتوا بدون دستور قضایی زیر فشار

می‌گذارند و در نتیجه، شرکت‌ها به ابزار سانسور دولتیِ پنهان بدل می‌شوند (Kaye, 2018, paras. 15–21). همچنین فیلترینگ با سانسور پیشینیِ سنتی بر مطبوعات از این جهت تفاوت دارد که اغلب به‌صورت خودکار و در مقیاسی گسترده عمل می‌کند و نه‌فقط ناشر، بلکه مخاطب را نیز در بر می‌گیرد.

بند دوم: گونه‌های فیلترینگ

فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی بر حسب گستره و ابزار آن گونه‌های متعددی دارد که می‌توان آن‌ها را چنین خلاصه کرد:

- **مسدودسازی کامل پلتفرم:** یعنی جلوگیری از دسترسی به کل یک پلتفرم در قلمرو دولت، مانند مسدودسازی فیس‌بوک یا تلگرام. این گونه خطرناک‌ترین شکل فیلترینگ است، زیرا همهٔ کاربران را به‌یکسان از محتوای مشروع و نامشروع محروم می‌کند.
- **مسدودسازی گزینشی محتوا:** که پیوندها، صفحه‌ها، حساب‌ها یا کلیدواژه‌های معینی را هدف می‌گیرد و با فنونی چون فیلترکردن نشانی‌های اینترنتی یا بازرسی ژرف بسته‌ها (Deep Packet Inspection) انجام می‌شود.
- **قطع سراسری یا جزئی اینترنت (Internet Shutdown):** که در سطح کل کشور یا استان‌هایی معین یا برای ساعت‌هایی مشخص اعمال می‌شود؛ چنان‌که در برخی کشورها هنگام اعتراضات یا آزمون‌های سراسری رخ می‌دهد.
- **کندسازی عمدی (Throttling):** یعنی کاهش سرعت اتصال به پلتفرم‌هایی معین تا حدی که استفاده از آن‌ها عملاً ناممکن شود، در حالی که وجود مسدودسازی رسمی انکار می‌شود.
- **فیلترینگ پسینی از راه جرم‌انگاری:** که با جرم‌انگاری گونه‌هایی از محتوا با عبارت‌های کلی و مبهم و تعقیب کیفری منتشرکنندگان آن، یا با الزام پلتفرم‌ها به حذف محتوا در مهلت‌های کوتاه با ضمانت اجرای کیفری تحقق می‌یابد و اثر بازدارنده (Chilling Effect) پدید می‌آورد که کاربران را به خودسانسوری وامی‌دارد.

این گونه‌ها از نظر میزان تعرض به آزادی بیان یکسان نیستند، مسدودسازی گزینشیِ محتوایی معین که نامشروع‌بودن آن با حکم قضایی احراز شده است می‌تواند اقدامی متناسب باشد، اما قطع سراسری شبکه و مسدودسازی کامل پلتفرم‌ها، چنان‌که در گفتار بعد روشن خواهد شد، اصولاً و به اقتضای ماهیت خود اقدام‌هایی نامتناسب‌اند.

گفتنی است که فیلترینگ تنها به حق ناشر در بیان آسیب نمی‌زند، بلکه به‌طور مستقیم حق مخاطب در دسترسی به اطلاعات را نیز مخدوش می‌کند، حقی مستقل که بند ۲ مادهٔ ۱۹ میثاق با تصریح به آزادی جست‌وجو و دریافت اطلاعات آن را تثبیت کرده است. هنگامی که دولت پلتفرمی را به‌طور کامل مسدود می‌کند، تنها یک صدای معین را خاموش نمی‌سازد، بلکه میلیون‌ها مخاطب را از منبعی برای دانش، اخبار، ارتباط اجتماعی و فعالیت اقتصادی محروم می‌کند. افزون بر این، فیلترینگ خودکارِ گسترده خطر مسدودسازی بیش‌ازحد (Over-blocking) را در پی دارد، زیرا الگوریتم‌ها و فهرست‌های کلیدواژه نمی‌توانند بافت مشروع را از نامشروع تمیز دهند و در نتیجه، محتوای بهداشتی، آموزشی یا خبری تنها به سبب دربرداشتن واژه‌های ممنوع مسدود می‌شود. از همین رو، به ضوابط حقوقی دقیقی نیاز است که اختیار دولت را در این حوزه مهار کند.

گفتار دوم: ضوابط محدودسازی آزادی بیان دیجیتال در حقوق بین‌الملل بشر

بند اول: مبنای حقوقی حمایت از آزادی بیان در فضای دیجیتال

مادهٔ ۱۹ اعلامیهٔ جهانی حقوق بشر مصوب ۱۹۴۸ حق هر شخص بر آزادی عقیده و بیان را به رسمیت شناخته است؛ حقی که شامل آزادی داشتن عقیده بدون مداخله و جست‌وجو، دریافت و انتشار اطلاعات و افکار با هر وسیله و بدون ملاحظات مرزی می‌شود. سپس بند ۲ مادهٔ ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۶۶ مقرر داشت که این حق شامل آزادی جست‌وجو، دریافت و انتقال هرگونه اطلاعات و افکار است، خواه به‌صورت نوشته یا چاپ، خواه به‌صورت هنری یا به هر وسیلهٔ دیگر به انتخاب خود (میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، ۱۹۶۶، مادهٔ ۱۹). این ماده در برابر هر دو دولتِ موضوع این

پژوهش الزام‌آور است، زیرا عراق در سال ۱۹۷۱ و ایران در سال ۱۹۷۵ میثاق را تصویب کرده‌اند و هیچ‌یک بر مادهٔ ۱۹ حق شرطی وارد نکرده است.

کمیتهٔ حقوق بشر در تفسیر عمومی شمارهٔ ۳۴ مصوب ۲۰۱۱ مسئلهٔ شمول این حمایت بر فضای دیجیتال را قطعی کرد؛ کمیته مقرر داشت که بند ۲ مادهٔ ۱۹ از همهٔ اشکال بیان و وسایل انتشار آن، از جمله همهٔ اشکال رسانه‌های الکترونیکی و مبتنی بر اینترنت، حمایت می‌کند و از دولت‌ها خواست همهٔ گام‌های لازم را برای تقویت استقلال این رسانه‌های نو و تضمین دسترسی افراد به آن‌ها بردارند (کمیتهٔ حقوق بشر، ۲۰۱۱، بندهای ۱۲ و ۱۵). شورای حقوق بشر نیز در قطعنامه‌های پیاپی خود از سال ۲۰۱۲ تأکید کرده است که همان حقوقی که افراد در فضای غیربرخط دارند باید در فضای برخط نیز حمایت شود.

بند دوم: آزمون سه‌گانهٔ مشروعیت محدودیت

آزادی بیان حقی مطلق نیست، بند ۳ مادهٔ ۱۹ میثاق اعمال برخی محدودیت‌ها بر آن را روا دانسته است، اما به سه شرطِ توأمان که دکترین و رویهٔ بین‌المللی آن را آزمون سه‌گانه (Three-Part Test) نامیده است (علوان و الموسی، ۲۰۰۷، ص. ۳۱۲ به بعد):

- **شرط قانونی‌بودن:** محدودیت باید به‌موجب قانون مقرر شده باشد، یعنی در قانونی پیش‌بینی شود که با دقتی کافی نگاشته شده است تا فرد بتواند رفتار خود را با آن تنظیم کند و به مجریان آن اختیار نامحدود ندهد (کمیتهٔ حقوق بشر، ۲۰۱۱، بند ۲۵). بنابراین، مسدودسازیِ متکی بر دستورالعمل‌های اداریِ منتشرنشده یا عبارت‌های کش‌دار، همچون لطمه به ارزش‌ها یا محتوای خلاف عفت، این شرط را برآورده نمی‌کند.
- **شرط مشروعیت هدف:** محدودیت باید یکی از اهدافی را دنبال کند که به‌طور حصری در بند ۳ مادهٔ ۱۹ آمده است، یعنی احترام به حقوق یا حیثیت دیگران، یا حفظ امنیت ملی، نظم عمومی، سلامت عمومی یا اخلاق عمومی. استناد به این اهداف برای مصون‌داشتن حکومت از انتقاد یا پنهان‌کردن موارد نقض حقوق بشر روا نیست.
- **شرط ضرورت و تناسب:** محدودیت باید در جامعه‌ای دموکراتیک برای تحقق هدف مشروع ضروری باشد، در میان ابزارهایی که آن هدف را تأمین می‌کنند کمترین مداخله را در پی داشته باشد و با منفعتِ موردحمایت متناسب باشد (کمیتهٔ حقوق بشر، ۲۰۱۱، بندهای ۲۲ و ۳۴).

کمیته این شروط را به‌صراحت بر فضای دیجیتال نیز اعمال کرده است، به نظر کمیته، هرگونه محدودیت بر فعالیت وب‌سایت‌ها، وبلاگ‌ها یا هر سامانهٔ دیگرِ انتشار اطلاعات در اینترنت تنها تا جایی رواست که با بند ۳ سازگار باشد، محدودیت‌های مجاز باید به‌طور کلی ناظر به محتوایی مشخص باشد و ممنوعیت کلی فعالیت برخی وب‌سایت‌ها و سامانه‌ها با بند ۳ سازگار نیست (کمیتهٔ حقوق بشر، ۲۰۱۱، بند ۴۳). نتیجه آنکه مسدودسازی کامل یک شبکهٔ اجتماعی به سبب وجود محتوای نامشروع در برخی صفحه‌های آن اصولاً نقض مادهٔ ۱۹ به شمار می‌آید. دیوان اروپایی حقوق بشر نیز در پروندهٔ احمد ییلدیریم علیه ترکیه در سال ۲۰۱۲ همین نظر را تأیید کرد و رأی داد که مسدودسازی یک سرویس کامل میزبانی وب‌سایت به سبب یک وب‌سایت متخلف ناقض آزادی بیان است.

فرانک لارو، گزارشگر ویژه، در گزارش سال ۲۰۱۱ خود بر آن است که قطع دسترسی کاربران به اینترنت، با هر توجیهی، اقدامی نامتناسب و در نتیجه ناقض بند ۳ مادهٔ ۱۹ است و مسدودسازی تنها با تصمیم مرجع قضایی مستقل و با فراهم‌بودن تضمین‌های شفافیت و حق اعتراض مجاز است (La Rue, 2011, paras. 70, 78). اعلامیهٔ مشترک دربارهٔ آزادی بیان و اینترنت نیز که در سال ۲۰۱۱ از سوی گزارشگران ویژهٔ بین‌المللی و منطقه‌ای صادر شد مقرر می‌دارد که قطع کلی یا جزئی اینترنت برای مردم هرگز قابل توجیه نیست، حتی به دلایل مربوط به نظم عمومی یا امنیت ملی و مسدودسازی اجباریِ کل یک وب‌سایت اقدامی افراطی، همانند توقیف یک روزنامه یا ایستگاه رادیویی، است (UN Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression et al., 2011, para. 6).

از آنچه گذشت برمی‌آید که حقوق بین‌الملل بشر، در کنار آزمون سه‌گانه، تضمین‌هایی شکلی نیز مقرر می‌کند که اهمیت آن‌ها کمتر نیست و مهم‌ترینشان عبارت‌اند از: نظارت مرجع قضایی مستقل بر تصمیم‌های مسدودسازی، علنی‌بودن فهرست محتوای مسدودشده و دلایل آن، آگاه‌سازی زیان‌دیدگان و تضمین حق آنان بر جبران مؤثر مطابق بند ۳ مادۀ ۲ میثاق. این‌ها همان معیارهایی است که در مبحث دوم، قوانین عراق و ایران با آن‌ها سنجیده می‌شود.

مبحث دوم: فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در قوانین عراق و ایران و اثر آن بر آزادی بیان

نظام حقوقی عراق و ایران بر دو فلسفۀ متفاوت در قانون اساسی استوارند، اولی بر قانون اساسی فدرال مصوب ۲۰۰۵ تکیه دارد که گفتمان حق‌محورِ گسترده‌ای را پذیرفته است و دومی بر قانون اساسی مصوب ۱۳۵۸ (۱۹۷۹) که اعمال آزادی‌ها را به موازین شریعت اسلام و مبانی جمهوری اسلامی پیوند می‌دهد. در این مبحث هر نظام در گفتاری جداگانه بررسی و در گفتار دوم میان آن دو مقایسه می‌شود.

گفتار اول: فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در قوانین و رویۀ عراق

بند اول: چارچوب قانون اساسی و قوانین عادی

مادۀ ۳۸ قانون اساسی جمهوری عراق مصوب ۲۰۰۵ آزادی بیان عقیده با همۀ وسایل و آزادی مطبوعات، چاپ، آگهی، رسانه و نشر را تضمین کرده است، مشروط بر آنکه مخل نظم عمومی و اخلاق حسنه نباشد. مادۀ ۴۰ نیز از آزادی ارتباطات و مکاتبات پستی، تلگرافی، تلفنی، الکترونیکی و مانند آن حمایت کرده و نظارت، شنود یا افشای آن‌ها را ممنوع دانسته است، مگر به ضرورت قانونی و امنیتی و با تصمیم قضایی. مهم‌تر از همه، مادۀ ۴۶ مقرر می‌دارد: محدودسازی یا تحدید اعمال هر یک از حقوق و آزادی‌های مندرج در این قانون اساسی جز به‌موجب قانون یا بر پایۀ آن ممکن نیست، مشروط بر آنکه این تحدید و محدودسازی به جوهر حق یا آزادی لطمه نزند (قانون اساسی جمهوری عراق، ۲۰۰۵، مواد ۳۸، ۴۰ و ۴۶). این حکم بازتاب دو شرط قانونی‌بودن و تناسب در قانون اساسی است، زیرا هر محدودیتی را که حق را از محتوا تهی کند ممنوع می‌سازد.

با این حال، واقعیت قانون‌گذاری از شکافی گسترده میان این تضمین‌های قانون اساسی و چارچوب قانونی جاری حکایت دارد؛ در عراق تاکنون قانونی ویژه که محتوای دیجیتال را تنظیم کند یا مرجع صالح برای مسدودسازی وب‌سایت‌ها و آیین آن را تعیین کند وجود ندارد. پیش‌نویس قانون جرایم سایبری در سال ۲۰۱۱ به مجلس نمایندگان تقدیم شد و در سال ۲۰۱۳، در پی انتقادهای گستردۀ سازمان‌های جامعۀ مدنی به مجازات‌های سنگین و عبارت‌های مبهم آن، مانند لطمه به استقلال و وحدت کشور و مبانی دینی و اخلاقی، پس گرفته شد؛ سپس در سال‌های بعد با متن‌های اصلاح‌شده دوباره مطرح شد، اما به تصویب نرسید (مجلس نمایندگان عراق، ۲۰۱۱).

در سایۀ این خلأ، صلاحیت‌های فیلترینگ میان چند مرجع تقسیم شده است. هیئت رسانه و ارتباطات، که به‌موجب دستور شمارۀ ۶۵ مقام موقت ائتلاف در سال ۲۰۰۴ تأسیس شده و بر پایۀ مادۀ ۱۰۳ قانون اساسی به مجلس نمایندگان وابسته است، تنظیم دو بخش ارتباطات و رسانه را بر عهده دارد (دستور شمارۀ ۶۵ مقام موقت ائتلاف، ۲۰۰۴، بخش ۳). این هیئت در سال ۲۰۲۳ آیین‌نامه‌ای برای تنظیم محتوای دیجیتال صادر کرد که فهرستی از موارد ممنوع را در بر دارد؛ از جمله محتوای مخل اخلاق عمومی، محتوای توهین‌آمیز به نمادها و محتوای تهدیدکنندۀ صلح اجتماعی (هیئت رسانه و ارتباطات عراق، ۲۰۲۳). وزارت ارتباطات نیز، به‌عنوان مالک زیرساخت بین‌المللی شبکه، در عمل اختیار قطع اینترنت و مسدودسازی پلتفرم‌ها را در دست دارد. افزون بر این، مقامات به مقررات قانون مجازات شمارۀ ۱۱۱ مصوب ۱۹۶۹ استناد می‌کنند؛ به‌ویژه مادۀ ۴۰۳ دربارۀ مطبوعات و مطالب مخل حیا یا اخلاق عمومی، مادۀ ۲۲۶ دربارۀ اهانت به مقامات عمومی و مواد ۴۳۳ و ۴۳۴ دربارۀ افترا و دشنام (قانون مجازات عراق، ۱۹۶۹، مواد ۲۲۶، ۴۰۳، ۴۳۳ و ۴۳۴). این مقررات برای محیط رسانه‌ای کاغذی وضع شده‌اند و عبارت‌هایی گسترده دارند که اقتضائات شرط قانونی‌بودن را برآورده نمی‌کند.

بند دوم: رویهٔ عملی و اثر آن بر آزادی بیان

رویهٔ عراق از الگوهایی تکرارشونده در فیلترینگ حکایت دارد که مهم‌ترین آن‌ها چنین است:

- **قطع اینترنت در ایام آزمون‌های سراسری:** وزارت ارتباطات سال‌هاست که در دورهٔ آزمون‌های سراسری، به بهانهٔ جلوگیری از تقلب، اینترنت را در سطح کشور هر روز برای چند ساعت قطع می‌کند. این اقدام به میلیون‌ها کاربر و به فعالیت‌های اقتصادی و رسانه‌ای آسیب می‌زند، آن هم برای رسیدن به هدفی که با ابزارهایی کم‌مداخله‌تر، مانند حفاظت از پرسش‌ها و تشدید مراقبت در جلسه‌های آزمون، دست‌یافتنی است؛ از این رو، نقض آشکار شرط تناسب است.
- **قطع و مسدودسازی در اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹:** در اوج اعتراضات گسترده، اینترنت برای چند روز تقریباً به‌طور کامل قطع شد و شبکه‌های اجتماعی برای مدتی طولانی‌تر مسدود ماندند، بی‌آنکه مستند قانونی تصمیم یا مرجع صادرکنندهٔ آن به‌طور رسمی اعلام شود. این مورد روشن‌ترین نمونهٔ اقدامی است که اعلامیهٔ مشترک ۲۰۱۱ آن را هرگز قابل توجیه نمی‌داند (Freedom House, 2024b).
- **مسدودسازی تلگرام در اوت ۲۰۲۳:** وزارت ارتباطات به بهانهٔ حفاظت از داده‌های شخصی شهروندان و نهادهای دولتی در برابر نشت، مسدودسازی این برنامه را اعلام کرد و چند روز بعد آن را برداشت، بی‌آنکه این تصمیم تابع هیچ‌گونه نظارت قضایی پیشینی باشد.
- **پویش مقابله با محتوای مبتذل در سال ۲۰۲۳:** وزارت کشور سامانه‌ای الکترونیکی برای دریافت گزارش دربارهٔ محتوایی که مبتذل یا مغایر با ذوق عمومی شمرده می‌شود راه‌اندازی کرد و دادگاه‌های عراق با استناد به مادهٔ ۴۰۳ قانون مجازات، شماری از تولیدکنندگان محتوا را به حبس محکوم کردند. هرچند هدف حفظ اخلاق عمومی در اصل مشروع است، نبود تعریف قانونی دقیق از محتوای مبتذل و واگذاری تشخیص آن به قوهٔ مجریه و گزارش‌های مردمی، این پویش را به نمونه‌ای از فیلترینگ پسینی از راه جرم‌انگاری بدل می‌کند؛ فیلترینگی که اثر بازدارندهٔ آن از محتوای هدف فراتر می‌رود و نقد اجتماعی و سیاسی مشروع را نیز در بر می‌گیرد.

از این رو، مشکل عراق در وجود نظام متمرکز و منسجم فیلترینگ نیست، بلکه در ماهیت بی‌برنامه و مقطعی تصمیم‌های آن و در نبود مبنای قانونی روشن است که با خودِ مادهٔ ۴۶ قانون اساسی نیز ناسازگار است، افزون بر آن، شفافیت، نظارت قضایی پیشینی و راه‌های جبران مؤثر نیز وجود ندارد. دکترین حقوقی عراق تأکید می‌کند که تضمین واقعی آزادی‌های عمومی با صرف درج آن‌ها در قانون اساسی محقق نمی‌شود، بلکه نیازمند قانونی است که گسترهٔ محدودسازی آن‌ها را مشخص کند و نظارتی قضایی که مانع خودسری اداره شود (خالد، ۲۰۱۲، ص. ۱۸۷).

آنچه این رویکرد را تقویت می‌کند آن است که دیوان عالی فدرال به‌موجب مادهٔ ۹۳ قانون اساسی صلاحیت نظارت بر مطابقت قوانین و مقررات جاری با قانون اساسی را دارد و این امر امکان اعتراض به هر متن قانونی یا مقرراتی را فراهم می‌کند که آزادی بیان دیجیتال را برخلاف مادهٔ ۴۶ به‌گونه‌ای محدود کند که به جوهر آن لطمه بزند. با این همه، این نظارت پسینی است و اثری محدود دارد، مگر آنکه با قانونی همراه شود که قوهٔ مجریه را ملزم کند پیش از هر اقدام به مسدودسازی مجوز قضایی بگیرد و تصمیم‌های خود را مستدل و منتشر کند و برای زیان‌دیده حق شکایت و اعتراض را در مهلت‌هایی کوتاه و متناسب با ماهیت آنیِ محتوای دیجیتال تضمین کند؛ زیرا حکم به نامشروع‌بودن مسدودسازی یک پلتفرم، ماه‌ها پس از اعمال آن، زیانی را که در همان لحظه به آزادی بیان وارد شده است جبران نمی‌کند.

گفتار دوم: فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در قوانین و رویهٔ ایران و مقایسهٔ دو الگو

بند اول: چارچوب قانون اساسی و نهادی

اصل ۲۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد: نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند مگر آنکه مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد. تفصیل آن را قانون معین می‌کند. اصل ۲۳ تفتیش عقاید را ممنوع کرده و اصل ۲۵ بازرسی،

ضبط و افشای نامه‌ها و ارتباطات را جز به حکم قانون ممنوع دانسته است، اصل ۱۷۵ نیز تأمین آزادی بیان و نشر افکار در صدا و سیما را با رعایت موازین اسلامی و مصالح کشور مقرر کرده است (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۵۸، اصول ۲۳، ۲۴، ۲۵ و ۱۷۵). به باور حقوق‌دانان حقوق اساسی ایران، عبارت اخلال به مبانی اسلام قیدی ماهوی با ماهیت اعتقادی است که از فهرست اهداف مشروعِ مندرج در بند ۳ مادۀ ۱۹ میثاق فراتر می‌رود و واگذاری تعیین تفصیل محدودیت‌ها به قانون‌گذار عادی، بدون ضوابط سخت‌گیرانه در قانون اساسی، راه را برای گسترش دامنۀ آن‌ها می‌گشاید (هاشمی، ۱۳۹۰،۳۴۵—۳۵۰).

برخلاف عراق، نظام ایران چارچوب قانونی و نهادی یکپارچه‌ای برای فیلترینگ دارد که بر سه پایه استوار است:

- **قانون جرایم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸ (۲۰۰۹):** که احکام آن بعدها در کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی (مواد ۷۲۹ تا ۷۸۲) گنجانده شد. مادۀ ۲۱ این قانون ارائه‌دهندگان خدمات دسترسی را، با ضمانت اجرای جزای نقدی و تعطیلی، به پالایش (فیلتر) محتوای مجرمانه ملزم کرده و مادۀ ۲۲ کارگروه (کمیتۀ) تعیین مصادیق محتوای مجرمانه را به ریاست دادستان کل کشور و با عضویت نمایندگان شماری از وزارتخانه‌ها و نهادها تأسیس کرده است که تهیۀ فهرست محتوایی را که باید فیلتر شود بر عهده دارد (قانون جرایم رایانه‌ای، ۱۳۸۸، مواد ۲۱ و ۲۲، برابر با مواد ۷۴۹ و ۷۵۰ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی).
- **قانون مطبوعات مصوب ۱۳۶۴ با اصلاحات ۱۳۷۹:** که مادۀ ۶ آن فهرست گسترده‌ای از موارد ممنوع را برشمرده است، مانند انتشار مطالب مغایر با مبانی و احکام اسلام، اشاعۀ فحشا یا لطمه به اساس جمهوری اسلامی. قلمرو اجرای این قانون به نشریات الکترونیکی نیز گسترش یافته است (قانون مطبوعات، ۱۳۶۴، مادۀ ۶).
- **شورای عالی فضای مجازی:** که در سال ۱۳۹۰ (۲۰۱۲) با حکم رهبر جمهوری اسلامی تأسیس شد تا مرجع عالی سیاست‌گذاری فضای دیجیتال باشد و مصوبات آن الزام‌آور به شمار می‌آید. از مهم‌ترین طرح‌های این شورا شبکۀ ملی اطلاعات است که هدف آن ایجاد شبکه‌ای داخلی است که به دولت امکان می‌دهد در صورت نیاز، فضای دیجیتال ملی را از اینترنت جهانی جدا کند.

افزون بر این، باید از طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی یاد کرد که در سال ۱۴۰۰ (۲۰۲۲) در کمیسیون ویژه‌ای در مجلس شورای اسلامی، بر پایۀ اصل ۸۵ قانون اساسی، تصویب شد. این طرح پلتفرم‌های خارجی را به دریافت مجوز و تعیین نمایندۀ قانونی در ایران ملزم می‌کند و محدودیت‌های ابزارهای دورزدن فیلترینگ را سخت‌تر می‌سازد و به سبب گسترش اختیار دولت بر اینترنت، در داخل و خارج ایران با انتقادهای گسترده روبه‌رو شده است (مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۰).

بند دوم: رویۀ عملی و اثر آن بر آزادی بیان

ایران یکی از گسترده‌ترین برنامه‌های فیلترینگ جهان را تجربه کرده است: فیس‌بوک و توییتر از اعتراضات سال ۲۰۰۹ مسدود شده‌اند؛ تلگرام در سال ۲۰۱۸ با تصمیم دادسرای فرهنگ و رسانۀ تهران مسدود شد، با آنکه شمار کاربران آن در آن زمان به حدود نیمی از جمعیت کشور می‌رسید، در اعتراضات نوامبر ۲۰۱۹ اینترنت حدود یک هفته تقریباً به‌طور کامل قطع شد و در سپتامبر ۲۰۲۲، هم‌زمان با موج اعتراضات در کشور، اینستاگرام و واتس‌اپ مسدود شدند. در دسامبر ۲۰۲۴ شورای عالی فضای مجازی تصمیم به رفع مسدودسازی واتس‌اپ و فروشگاه گوگل‌پلی گرفت، اما پلتفرم‌های دیگر همچنان مسدود ماندند. گزارش‌های تخصصی بین‌المللی ایران را در شمار محدودکننده‌ترین کشورهای جهان در زمینۀ آزادی اینترنت قرار داده‌اند (Freedom House, 2024a).

این سیاست‌ها آثاری ژرف بر آزادی بیان بر جای گذاشته است که مهم‌ترین آن‌ها چنین است: رواج گستردۀ ابزارهای دورزدن فیلترینگ (VPN) در میان کاربران، همراه با خطرهای امنیتی و اقتصادی آن و جرم‌انگاری فروش این ابزارها، پدیدآمدن اینترنت طبقاتی که به برخی گروه‌های شغلی دسترسی گسترده‌تری از دیگران می‌دهد و اصل برابری و منع تبعیض را مخدوش می‌کند، کاهش اعتماد کاربران و رشد خودسانسوری و نیز زیان‌های اقتصادیِ واردشده به کسب‌وکارهای کوچکِ وابسته به پلتفرم‌های مسدودشده. خودِ دکترین حقوقی ایران نیز یادآور می‌شود که آزادی بیان، به‌عنوان یکی از آزادی‌های بنیادین، اقتضا دارد که محدودسازی آن استثنایی باشد که به‌طور مضیق تفسیر می‌شود و از سوی مرجع قضایی صالح و بر پایۀ آیینی علنی صادر شود

(هاشمی، ۱۳۸۴، ۲۹۰–۲۹۵) و تعیین محتوای مجرمانه باید در صلاحیت قانون‌گذار باشد، نه نهادهای اداری (انصاری، ۱۳۹۰، ۱۱۲)؛ امری که با اعطای اختیار تعیین مصادیق محتوای مجرمانه به کارگروهی با ماهیت اداری ناسازگار است.

بند سوم: مقایسهٔ الگوی عراق و ایران

مقایسهٔ دو نظام در پرتو آزمون سه‌گانه، وجوه اشتراک و افتراق بنیادینی را آشکار می‌کند:

- **از نظر شرط قانونی‌بودن:** الگوی عراق با خلأ قانونی روبه‌روست که با تصمیم‌های اداری و مقررات کیفری سنتی پر می‌شود، در مقابل، الگوی ایران مستند قانونی صریح دارد، اما عبارت‌های آن کلی و مبهم است و به کارگروهی اداری اختیار گسترده‌ای برای تعیین موارد ممنوع می‌دهد. بدین ترتیب، هر دو الگو، هر یک به شیوهٔ خود، در برآوردن شرط دقت و وضوح ناکام‌اند.
- **از نظر شرط مشروعیت هدف:** هر دو الگو به اهدافی استناد می‌کنند که در ظاهر مشروع است، مانند امنیت، نظم عمومی و اخلاق عمومی، اما الگوی ایران اهدافی با صبغهٔ اعتقادی و سیاسی، مانند حفظ مبانی اسلام و نظام جمهوری اسلامی، را نیز می‌افزاید که از فهرست حصری بند ۳ مادهٔ ۱۹ فراتر می‌رود.
- **از نظر شرط ضرورت و تناسب:** هر دو الگو به شدیدترین گونه‌های فیلترینگ از نظر تعرض به آزادی، یعنی قطع سراسری اینترنت و مسدودسازی کامل پلتفرم‌ها، متوسل می‌شوند، با این تفاوت که فیلترینگ در ایران ماهیتی دائمی و نظام‌مند دارد، اما در عراق اغلب مقطعی و موقت است.
- **از نظر تضمین‌های شکلی:** هر دو الگو فاقد نظارت قضایی مستقل و پیشینی بر تصمیم‌های مسدودسازی، انتشار فهرست محتوای مسدودشده و دلایل آن، و راه‌های جبران مؤثر برای زیان‌دیدگان‌اند.

بدین ترتیب روشن می‌شود که عراق، با وجود کاستی چارچوب قانونی‌اش، از مزیتی نسبی برخوردار است: حکمی پیشرو در قانون اساسی (مادهٔ ۴۶) و نبود ساختار نهادیِ ریشه‌دار برای فیلترینگ. این مزیت به قانون‌گذار فرصت می‌دهد که به‌جای تقلید از الگوی متمرکز ایران، الگویی تنظیمی و سازگار با معیارهای بین‌المللی بنا کند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی و اثر آن بر آزادی بیان را در پرتو حقوق بین‌الملل بشر و قوانین عراق و ایران بررسی کرد و به یافته‌ها و پیشنهادهایی رسید که در ادامه به‌اختصار می‌آید:

- فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی هر اقدامی است که مقام عمومی انجام می‌دهد یا واسطه‌های فنی را به آن ملزم می‌کند و به جلوگیری از دسترسی به یک پلتفرم یا محتوای دیجیتال یا محدودسازی آن می‌انجامد. گونه‌های آن عبارت‌اند از مسدودسازی کامل، مسدودسازی گزینشی، قطع سراسری، کندسازی عمدی و فیلترینگ پسینی از راه جرم‌انگاری.
- حقوق بین‌الملل بشر از آزادی بیان در فضای دیجیتال به همان اندازه حمایت می‌کند که در خارج از آن، و هر محدودیتی بر آن را تابع آزمون سه‌گانه می‌داند: قانونی‌بودن، مشروعیت هدف، و ضرورت و تناسب.
- بر پایهٔ تفسیر عمومی شمارهٔ ۳۴ و گزارش‌های گزارشگران ویژه، ممنوعیت کلی فعالیت پلتفرم‌ها و قطع سراسری اینترنت اصولاً با بند ۳ مادهٔ ۱۹ میثاق بین‌المللی سازگار نیست.
- قانون اساسی عراق مصوب ۲۰۰۵ تضمین‌هایی پیشرو برای آزادی بیان دارد، به‌ویژه مادهٔ ۴۶ که لطمه به جوهر حق را ممنوع می‌کند؛ اما این تضمین‌ها فاقد قانونی اجرایی برای تنظیم محتوای دیجیتال است.
- رویه‌های فیلترینگ در عراق مقطعی و بی‌برنامه است و بر تصمیم‌های اداری و مقررات کیفری سنتیِ کلی و مبهم، مانند مادهٔ ۴۰۳ قانون مجازات، تکیه دارد؛ امری که دو شرط قانونی‌بودن و تناسب را نقض می‌کند.

- نظام ایران الگویی نهادی و متمرکز برای فیلترینگ گسترده و دائمی برگزیده است که بر قانون جرایم رایانه‌ای، کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه و شورای عالی فضای مجازی استوار است.
- الگوی ایران اهدافی با صبغهٔ اعتقادی و سیاسی را به اهداف محدودسازی می‌افزاید که از فهرست حصری اهداف مشروع در بند ۳ مادهٔ ۱۹ فراتر می‌رود و اختیار تعیین محتوای ممنوع را به مراجع اداری می‌سپارد.
- دو الگو در نبود نظارت قضایی پیشینی، شفافیت و راه‌های جبران مؤثر و نیز در ایجاد اثر بازدارنده‌ای که کاربران را به خودسانسوری سوق می‌دهد مشترک‌اند.

پیشنهادات

- به قانون‌گذار عراق پیشنهاد می‌شود به‌جای پیش‌نویس کنونی قانون جرایم سایبری، قانونی ویژه برای تنظیم محتوای دیجیتال تصویب کند که محتوای ممنوع را دقیق و حصری تعریف کند و شروط آزمون سه‌گانه را به‌صراحت بپذیرد.
- پیشنهاد می شود در قانون تصریح شود که مسدودسازی هیچ محتوای دیجیتالی جز با تصمیم قضاییِ مستدلِ دادگاه صالح مجاز نیست، با استثنایی مضیق برای موارد فوری که در آن، تصمیم باید ظرف مدتی که از چهل‌وهشت ساعت بیشتر نباشد به مرجع قضایی عرضه شود.
- پیشنهاد می‌شود قطع سراسری یا جزئی اینترنت، از جمله در ایام آزمون‌های سراسری و اعتراضات، به‌صراحت ممنوع شود و برای تحقق اهداف مشروع، جایگزین‌هایی کم‌مداخله‌تر به کار رود.
- پیشنهاد می‌شود مواد ۲۲۶، ۴۰۳، ۴۳۳ و ۴۳۴ قانون مجازات عراق به‌گونه‌ای اصلاح شود که عبارت‌های آن‌ها دقیق گردد و اجرای آن‌ها به رفتارهایی منحصر شود که زیانی واقعی به بار می‌آورند، همچنین در جرایم مربوط به بیان که با تحریک به خشونت همراه نیست، مجازات‌های مالی جایگزین مجازات‌های سالب آزادی شود.
- به هیئت رسانه و ارتباطات پیشنهاد می‌شود گزارش‌های دوره‌ایِ علنی دربارهٔ تصمیم‌های مسدودسازی، دلایل و شمار آن‌ها منتشر کند و سازوکاری آسان و سریع برای رسیدگی به شکایت زیان‌دیدگان پدید آورد.
- به قانون‌گذار ایران پیشنهاد می‌شود مواد ۲۱ و ۲۲ قانون جرایم رایانه‌ای را به‌گونه‌ای بازنگری کند که اختیار تعیین محتوای مجرمانه از کارگروه اداری به دستگاه قضایی منتقل شود و طرح صیانت از حقوق کاربران را در پرتو تعهدات ایران به‌موجب میثاق بین‌المللی دوباره بررسی کند.
- به هر دو کشور پیشنهاد می‌شود با گزارشگر ویژهٔ آزادی عقیده و بیان همکاری کنند و توصیه‌های سازوکار بررسی دوره‌ای جهانی را که به حقوق دیجیتال مربوط است اجرا کنند.
- به دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی دو کشور پیشنهاد می‌شود مطالعات تطبیقی در حقوق اینترنت را تقویت کنند و حقوق دیجیتال را در برنامهٔ درسی دانشکده‌های حقوق بگنجانند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسندگان به نحو مساوی در نگارش مقاله همکاری داشتند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافعی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

انصاری، باقر. (۱۳۹۰). *حقوق رسانه* .تهران: انتشارات سمت.

أمر سلطة الائتلاف المؤقتة رقم (۶۵) لسنة (۲۰۰۴). الخاص بتأسيس هيئة الإعلام والاتصالات.

العهد الدولی الخاص بالحقوق المدنية والسياسية. (۱۹۶۶). قرار الجمعية العامة للأمم المتحدة ۲۲۰۰ ألف (د-۲۱)، ۱۶ كانون الأول ۱۹۶۶.

علوان، محمد يوسف، والموسى، محمد خليل. (۲۰۰۷). *القانون الدولی لحقوق الإنسان: الحقوق المحمية* (الجزء الثانی). عمّان: دار الثقافة للنشر والتوزيع.

خالد، حميد حنون. (۲۰۱۲). حقوق *الإنسان*. بغداد: مكتبة السنهوری.

دستور جمهورية العراق لسنة (۲۰۰۵). *جريدة الوقائع العراقية*، العدد ۴۰۱۲، ۲۸ كانون الأول ۲۰۰۵.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۵۸). مصوب ۱۳۵۸ با اصلاحات ۱۳۶۸.

قانون جرایم رایانه‌ای. (۱۳۸۸). مصوب ۱۳۸۸ (کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی، مواد ۷۲۹ تا ۷۸۲).

قانون العقوبات العراقی رقم (۱۱۱). (۱۹۶۹). لسنة ۱۹۶۹ المعدل.

قانون مطبوعات. (۱۳۶۴). مصوب ۱۳۶۴ با اصلاحات ۱۳۷۹.

اللجنة المعنية بحقوق الإنسان. (۲۰۱۱). *التعليق العام رقم ۳۴: المادة ۱۹ – حرية الرأی وحرية التعبير* (CCPR/C/GC/34). الأمم المتحدة. نشانی اینترنتی: https://digitallibrary.un.org/record/715606

مجلس شورای اسلامی. (۱۴۰۰). طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی.

مجلس النواب العراقی. (۲۰۱۱). مشروع قانون الجرائم المعلوماتية والصيغ المعدلة المطروحة لاحقاً.

هاشمی، سید محمد. (۱۳۸۴). *حقوق بشر و آزادی‌های اساسی* .تهران: نشر میزان.

هاشمی، سید محمد. (۱۳۹۰). *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران* (جلد اول). تهران: نشر میزان.

هيئة الإعلام والاتصالات. (۲۰۲۳). *لائحة تنظيم المحتوى الرقمی فی العراق*. بغداد.

References

Alwan, M. Y., & Al-Mousa, M. K. (2007). *Al-qanun al-duwali li-huquq al-insan: Al-huquq al-mahmiyya* [International human rights law: Protected rights] (Part 2). Dar al-Thaqafa for Publishing and Distribution.

Ansari, B. (2011). *Huquq-e resaneh* [Media law]. Samt Publications.

Coalition Provisional Authority. (2004). *Order No. 65 of 2004: Establishing the Media and Communications Commission* [Amr al-sulta al-muaqqata raqm 65 li-sanat 2004].

Dustur jumhuriyyat al-Iraq li-sanat 2005 [Constitution of the Republic of Iraq]. (2005). *Al-Waqai al-Iraqiyya*, Issue 4012, 28 December 2005.

Freedom House. (2024a). *Freedom on the Net 2024: Iran*. Freedom House. https://freedomhouse.org/country/iran/freedom-net/2024

Freedom House. (2024b). *Freedom on the Net 2024: Iraq*. Freedom House. https://freedomhouse.org/country/iraq/freedom-net/2024

Hashemi, S. M. (2005). *Huquq-e bashar va azadihaye asasi* [Human rights and fundamental freedoms]. Mizan Publishing.

Hashemi, S. M. (2011). *Huquqe asasiye jomhuriye eslamiye Iran* (Jeld-e avval) [Constitutional law of the Islamic Republic of Iran (Vol. 1)]. Mizan Publishing.

Human Rights Committee. (2011). *General Comment No. 34: Article 19– Freedoms of opinion and expression* (CCPR/C/GC/34). United Nations. https://digitallibrary.un.org/record/715606

International Covenant on Civil and Political Rights. (1966). *UN General Assembly Resolution 2200A (XXI)*, 16 December 1966.

Iraqi Council of Representatives. (2011). *Mashru qanun al-jara'im al-ma'lumatiyya* [Draft cybercrimes law] and subsequently proposed amended versions.

Iraqi Media and Communications Commission. (2023). *La'ihat tanzim al-muhtawa al-raqmi fi al-Iraq* [Regulation on digital content in Iraq]. Baghdad.

Iraqi Penal Code No. (111) of 1969, as amended. (1969).

Islamic Consultative Assembly. (2021). *Tarhe siyanat az huquqe karbaran dar fazaye majazi* [User Rights Protection in Cyberspace Bill].

Kaye, D. (2018). *Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression* (A/HRC/38/35). United Nations Human Rights Council. https://digitallibrary.un.org/record/1631686

Khaled, H. H. (2012). *Huquq al-insan* [Human rights]. Al-Sanhouri Library.

La Rue, F. (2011). *Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression* (A/HRC/17/27). United Nations Human Rights Council. https://digitallibrary.un.org/record/706331

Qanune asasiye jomhuriye eslamiye Iran [Constitution of the Islamic Republic of Iran]. (1979). Adopted 1979, amended 1989.

Qanune jarayeme rayanehi [Computer Crimes Act]. (2009). (Book Five of the Islamic Penal Code, Articles 729–782).

Qanune matbuat [Press Law]. (1985). Enacted 1985, amended 2000.

UN Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression, OSCE Representative on Freedom of the Media, OAS Special Rapporteur on Freedom of Expression, & ACHPR Special Rapporteur on Freedom of Expression and Access to Information. (2011, June 1). *Joint declaration on freedom of expression and the Internet*. https://www.osce.org/fom/78309